

ARCHEOLOGIA URBANISTYCZNA NA PRZYKŁADZIE JEROZOLIMY URBAN ARCHAEOLOGY JERUSALEM AS AN EXAMPLE

Aleksandra Duda-Grudzień¹
mgr inż. arch.

Politechnika Krakowska
Wydział Architektury

STRESZCZENIE

Wspaniałym przykładem współistnienia archeologicznych relikwii architektury historycznej ze współczesną urbanistyką, jest Jerozolima. Wielokulturowość, nawarstwienie ważnych, z punktu głębokiej historii, wiary i tradycji, artefaktów wielostronnej treści sprawia, że obszar ten jest bogatym źródłem wiedzy dla badaczy z różnych dziedzin, a zwłaszcza archeologów, architektów i urbanistów.

Słowa kluczowe: archeologia urbanistyczna, architektura, Jerozolima.

ABSTRACT

One unique example of the coexistence of the archaeological relics of historical architecture in combination with modern urban elements is the city of Jerusalem. Multicultural; many artefacts with deep meaning in the historical, faith and traditional senses, make this place a rich source of knowledge for many research workers of different branches, but particularly for archaeologists, architects and urban designers.

key words: architecture, Jerusalem, urban archaeology.

Relikty zespołów architektonicznych i urbanistycznych w miejskiej przestrzeni stanowią nie tylko o emocjonalnym związku społeczeństwa z jego przeszłością, są też estetycznym dopełnieniem wizerunku miasta.

Archeologia jest ważną dyscypliną, posługującą się własnymi nowoczesnymi metodami badawczymi. Współpracuje z wieloma dziedzinami nauki, tak humanistycznymi jak i technicznymi, z których osiągnięć często korzysta. W zakres działań archeologicznych wcho-

¹ Informacja o autorze na końcu artykułu / Note about author on the end of paper.

dzi nie tylko praca w terenie z wykorzystaniem umiejętności wykopaliskowych, badań laboratoryjnych czy gromadzeniem dokumentacji, ale także wkład koncepcyjny: analiza i interpretowanie uzyskanych informacji. Teoretyczne podstawy archeologii są wynikiem społecznego nastawienia do rzeczywistości, przekonań społecznych, prądów myślowych. One w dużym stopniu kształtują archeologiczne kierunki badawcze². Ciekawość odkrywania minionych czasów towarzyszyła zawsze filozoficznemu nastawieniu człowieka w próbach odpowiedzi na pytania o istotę egzystencji. Z upływem czasu przybrało to formę dociekań, analiz i systematycznych studiów, by ukształtować swą współczesną postać i zasięg, w oparciu o zdobycze techniki XX wieku. K. Kadłuczka napisała: *Archeologia to nauka, która ma na celu odsłanianie, a następnie interpretowanie zamierzchłej przeszłości człowieka bazując na zachowanych do naszych czasów wyrobach kultury materialnej uchwytnych w przynależnym im kontekście*³. Celem badań wykopaliskowych jest osłonięcie obiektów nieruchomych, wydobywanie zabytków ruchomych, a także zbadanie kontekstu ich występowania i wzajemnych zależności⁴.

Architektura i budownictwo pozwalają sięgnąć głęboko w minioną rzeczywistość historyczną. Nie tylko w tajniki techniki, w szczegóły dotyczące tzw. kultury materialnej czy życia codziennego, ale również w postawy, dążenia, myślenie i wartości uznawane przez ówczesnych ludzi⁵.

Wśród źródeł materialnych, stanowiących domenę archeologii, architektura zajmuje miejsce szczególne. Archeologia urbanistyczna, z punktu widzenia konserwatorskich działań projektowych na obszarze zabytkowych miast, jest dziedziną ukierunkowującą właściwy sposób rozumienia zabytku architektonicznego, również w jego historycznym kontekście. Ma to istotne znaczenie dla projektowych działań w historycznej tkance miejskiej, szczególnie gdy w zabytkowy układ wprowadzone zostają nowe formy przestrzenne, a istniejący układ urbanistyczny wymaga zmodernizowania i przystosowania do współczesnych potrzeb.

Il. 1. Widok na południową część ogrodu archeologicznego Ofel. Źródło: fot. W. Kosiński

Pic. 1. View of the south side of the archaeological garden at Ofel. Source: photo by W. Kosiński

² D. Ławecka, *Wstęp do archeologii*, PWN, W-wa – Kraków 2003, s. 9

³ K. Kadłuczka, *Problem ochrony dziedzictwa archeologicznego w Polsce*, w: Międzynarodowa konferencja Konserwatorska Kraków 2000, Politechnika Krakowska 1999, s. 106

⁴ D. Ławecka, *op.cit.*, s. 94

⁵ A. Wyczański, *Kw. Hist.*, Warszawa 1978, s. 454

Niepowtarzalnym przykładem współistnienia archeologicznych relikwów architektury historycznej ze współczesną urbanistyką jest Jerozolima⁶. Wpływ, jaki to wąskie pasmo ziemi⁷ na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego, miało na kulturę świata przez około 2000 lat, był niewspółmierny do jego realnych rozmiarów⁸. Trzy wielkie monoteistyczne religie, mając swoje podstawy, zakorzenione w tym szczególnym miejscu, po rozprzestrzenieniu na cały świat nadały Ziemi Świętej, a zwłaszcza Jerozolimie, wielkie duchowe znaczenie⁹. Przez wieki konflikty społeczne na tle religijnym stanowiły o burzliwym przebiegu wszelkich zmian w Jerozolimie.

Ważną ekspozycją archeologiczną w Jerozolimie jest Ogród Archeologiczny Ofel (il. 1–3). To rozległe stanowisko archeologiczne odsłania starą Jerozolimę z około 1000 roku p.n.e. Teren na południowej i południowo-wschodniej stronie Haram asz-Szarif, na przestrzeni wieków, był zabudowany, kilkakrotnie niszczone i odbudowywany. Pierwsze domostwa powstały w VIII wieku p.n.e., elementy architektoniczne, które przedstawia ekspozycja, pochodzą z czasów Heroda¹⁰ (34–4 p.n.e.)¹¹ i Omajjadów (661–750).¹²

⁶ Pomimo że dokładne pochodzenie hebrajskiej nazwy miasta Jerozolimy pozostaje niejasne, uczeni wysnuwają różne interpretacje. Niektórzy wskazują, że słowo *Jeruzalaim* składa się z dwóch słów: *jerusza* (*spadek, miasto*) i *szalom* (*pokój*). Dlatego uważa się, że nazwa miasta oznacza "miasto pokoju". Hebrajskie słowo *szalom* posiada pokrewny wyraz, którym jest *Szlomoh* - Salomon, który był królem Izraela i budowniczym Świątyni Jerozolimskiej. Ewentualnie, drugim znaczeniem tego słowa mogłoby być *Salem*, czyli pierwotna nazwa miasta podana w Księdze Rodzaju (14,18). Jeszcze inni cytują listy z Amarna, gdzie pojawia się arkadyjska nazwa miasta Urušalim, wyraz pokrewny z hebrajskim *Ir Szalem*. Być może ma to związek z bóstwem Shalim, które występuje w mitologii Ugarytów. Interpretacja żydowska podana jest w religijnym tekście *Genesis Rabba*. Przytacza on historię przybycia Abrahama do miasta *Salem*. To spotkanie Abrahama z Melchizedekiem zostało upamiętnione poprzez zmianę nazwy miasta: do członu *Salem* dodano zwrot *Jeru* (Abraham nadał taką nazwę górze, na której ofiarował syna Izaaka. Obecnie góra to nazywa się Moria i leży w Jerozolimie. Znaczenie wyjaśnione w Księdze Rodzaju: *tam będzie objawiony Bóg, przed Salem*). W ten sposób powstała obecna nazwa miasta: *Jeruzalaim*, co oznacza *miasto Salem* albo *założony przez Salem*. Końcówka słowa w liczbie mnogiej – *ajm* pozwala w gramatyce hebrajskiej interpretować dwa aspekty miasta, podobnie jak dwa wzgórze. www.wikipedia.pl.

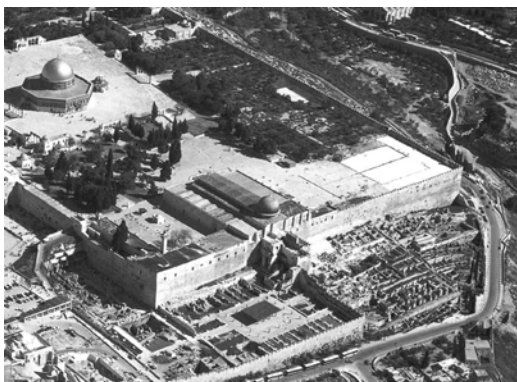
⁷ Jerozolima leży w centrum Wzgórz Judejskich, na grzbiecie łańcucha tworzącego linię działu wodnego pomiędzy pogórzem judejskim na zachodzie, a Pustynią Judzką na wschodzie. Topografia terenu umożliwiała obronę miasta, które usytuowane na szczycie, otoczone było murami miejskimi spoczywającymi na naturalnych umocnieniach, takich jak wyschnięte koryta rzeczne i pasma górskie, otaczające zasiedlone wzgórze. Naturalne uwarunkowania terenu, przez następne stulecia wyznaczały kierunki rozwoju miasta. Pierwotne „Miasto Dawida” rozbudowało się w kierunku północnym obejmując Wzgórze Świątynne, a z upływem czasu rozbudowało się na górę Syjon, wzgórze zachodnie i północne. Wszystkie te wzgórze usytuowane są w obrębie zlewiska doliny Cedronu. Przebieg potoku Cedron i wypływających z niego strumieni wyznaczały bezpośrednio granice Jerozolimy.

⁸ O prehistorii tych ziem wiele mówią badania archeologiczne. W Jerycho, leżącym na północ od Morza Martwego, odkryto osady pochodzące sprzed około 12 tys. lat. Ich mieszkańcy porzucili koczowniczy tryb życia, przeszli od zbieractwa do wytwarzania żywności. W ciągu 3 tys. lat powstało w tym regionie wiele rolniczych wiosek. W trzecim tysiącleciu p.n.e. na równinach przybrzeżnych wykształciła się kultura o dość jednolitym charakterze, znana jako kananejska. Kananejczycy zorganizowali się w miastach-państwach. Zostały one jednak podporządkowane Egiptowi, gdy faraon Thotmes III pokonał pod Megido (1468r. p.n.e.) koalicję kananejską. O wysokiej kulturze Kananejczyków – którzy choć pod obcym panowaniem żyli na tych ziemiach przez następne 2 tys. lat, świadczy to, że byli twórcami pierwszego na świecie alfabetu. Cywilizacja ta jednak nie przetrwała. Zniszczyli ją przybyli ok. 1200 roku p.n.e. Filistyni i plemiona hebrajskie. Od pierwszych wzięta się nazwa Palestyna („ziemia Filistynów”), z drugimi łączy się nazwa Izrael. W Starym Testamencie opowiedziane jest, że plemiona te utworzyły konfederację, która z czasem stała się zjednoczonym królestwem. Pierwszym władcą został Saul, a jego następcami byli Dawid (przyjmuje się datę panowania na lata 1010-970 p.n.e.) i Salomon (ok. 970-930 p.n.e.). Ich rządy dały początek przyszłemu narodowi żydowskiemu. Ardito, C. Gambaro, M. A. Torrefranca *Jerozolima I Ziemia Święta Przewodnik Wiedzy i Życia*, red. B. Jagoszewska, M. Merkel-Massé, Wyd. Wiedza i Życie, Warszawa 2001, s. 39.

⁹ *ibidem*, s. 15.

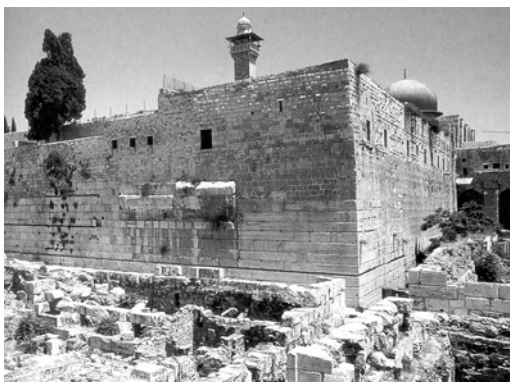
¹⁰ Uważa się, że największym, spośród wielu spektakularnych, osiągnięciem budowlanym Heroda, była rozbudowa Świątyni w Jerozolimie. Jedynym jej artefaktem jest dzisiejszy fragment muru, zwany „ścianą płaczu”. P. Lawrence, *The Lion Atlas of Bible History*, Wyd. Lion, Oxford 2006, s. 130.

¹¹ Na lewo od wejścia na teren parku archeologicznego, droga prowadzi między murami dwóch omajjadzkich budowli w kierunku herodiańskich ruin. Należą do nich także początkowe fragmenty łuku, zwanego Łukiem Robinsona, który wychodził z muru Świątyni i leżącego naprzeciw filara. Łuk ten kiedyś podtrzymywał wejście na dziedziniec Świątyni. Jego identyfikacji dokonał amerykański badacz: Edward Robinson w roku 1838;

Il. 2. Widok z lotu ptaka na całość stanowiska archeologicznego Ofel. Źródło: *The Holy Land Archaeological Guide to Israel, Sinai and Jordan*

Pic. 2. Plan view of the whole area of archaeological excavation area at Ofel. Source: *The Holy Land Archaeological Guide to Israel, Sinai and Jordan*

Il. 3. Południowo-wschodni narożnik Wzgórza Świętynnego z widokiem na ogród archeologiczny u podstawy. Źródło: *The Holy Land Archaeological Guide to Israel, Sinai and Jordan*

Pic. 3. South-east angle of the Holy Hill with a view of the archaeological garden on its base. Source: *The Holy Land Archaeological Guide to Israel, Sinai and Jordan*

Il. 4. Fragment makiety Jerozolimy z widocznym miastem Dawida. Źródło: fot. W. Kosiński

Pic. 4. View of a part of a model of Jerusalem – the City of David is noticeable. Source: photo by W. Kosiński

w: L.Ritmeyer, *The Quest Revealing the Temple Mount in Jerusalem*, Wyd. Carta Jerusalem & the LAMB Foundation, Jerozolima 2006, s. 44.

¹² Kolejną omajjadzką pozostałością architektoniczną, jest w dużej mierze zrekonstruowany pałac z VIII wieku, zbudowany wokół dziedzińca. W jego lewym rogu, krzyżowcy umieścili wieżę, odbudowana następnie przez Mameluków. Na południowym i wschodnim szczycie muru pałacu, zbudowano w XVI wieku mury miejskie. Poniżej pałacu, z którego wyjście prowadzi pod obecnymi murami miasta, znajduje się więcej relikwów architektonicznych okresu herodiańskiego i omijadzkiego, kilka żydowskich rytualnych łaźni i domów bizantyjskich. W murze Świątyni, widać ślady Bramy Podwójnej, Bramy Potrójnej i Pojedynczej - bram dawnego miasta, które zamurowano w końcu XII wieku.[w:] Ardito, C. Gambaro, M. A. Torrefranca *Jerozolima i Ziemia Święta Przewodnik Wiedzy i Życia*, red. B. Jagoszewska, M. Merkel-Massé, Wyd. Wiedza i Życie, Warszawa 2001, s. 82, 83.

Il. 5. Widok na makietę miasta Dawida w czasach Heroda. Źródło: fot. W. Kosiński

Pic. 5. Views of a model of the city from the reign of Herodotus. Source: photo by W. Kosiński

Na południe od placu Świątyni (Haram asz-Szarif) skalisty grzbiet górski biegnie wzdłuż doliny Cedronu. Na jego szczycie w XX wieku p.n.e. leżało małe jebuzyckie miasto, które zdobył Dawid, zakładając na jego miejscu stolicę około 1000 roku p.n.e. (il. 4–5). Współcześnie można eksplorować pozostałości architektoniczne z czasów sprzed zajęcia miasta przez Babilończyków w 586 roku p.n.e., a wśród nich: mury z XIII wieku p.n.e. należące do akropolu jebuzyckiego, fortyfikacje, fragmenty pałacu przypisywanego Dawidowi i domów spalonych podczas ataku babilońskiego. Około 100 m od wejścia na akropol znajduje się szyb Warrena - nazwa pochodzi od XIX-wiecznego angielskiego odkrywcy – Charlesa Warrena¹³.

Il. 6. Fragment ulicy Dawida. W zabytkową zabudowę wprowadzone zostały współczesne funkcje usługowe. Źródło: fot. W. Kosiński

Pic. 6. View of fragment of David's Street exhibiting the liaison of archaeological relics of architecture with the function and look of modern public spaces. Source: photo by W. Kosiński

Il. 7. Widok na sposób włączania archeologicznych relikwów architektonicznych w funkcję i wygląd współczesnych przestrzeni miejskich. Źródło: fot. W. Kosiński

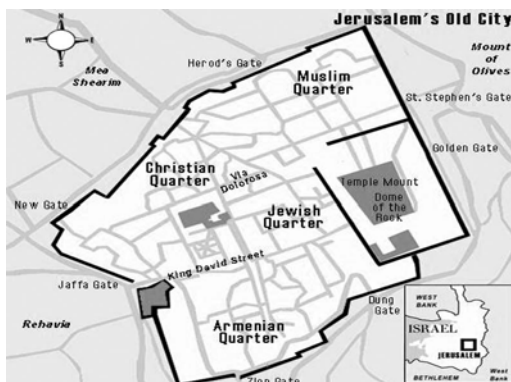
Pic. 7. View of fragment of David's Street exhibiting the liaison of archaeological relics of architecture with the function and look of modern public spaces. Source: photo by W. Kosiński

¹³ Pochyły tunel, do którego wiodą spiralne schody, prowadzi do pionowego szybu z sadzawką na dnie, do której splywa woda ze Źródła Gichon. System ten zbudowali Jebuzyci, zapewniając sobie w ten sposób dostęp do wody w czasie oblężenia. W pobliżu znajduje się mur miejski z XVIII wieku p.n.e., zidentyfikowany dzięki dużym nieociosanym kamieniom, użytym do konstrukcji. Jego odległe położenie, wynikało z potrzeby objęcia nim wejścia do wspomnianego szybu. W X wieku p.n.e. przekopano tunel, później przypisywany Salomonowi, który zaopatrywał w wodę ze Źródła Gichon pola w dolinie Cedronu. W obliczu asyryjskiej inwazji około 700 roku p.n.e., król Ezechiasz kazał zbudować nowy tunel, który doprowadzał wodę źródlaną prosto do miasta. Tunel Ezechiasza liczący 533 m długości, biegł od Źródła Gichon do dużego nowego zbiornika – sadzawki Siloe, w południowej części miasta. Tuż przy końcu tunelu, znajduje się inskrypcja, wryta przez budowniczego, opisująca historię przebicia tunelu. Obecnie sadzawka jest mniejsza od pierwotnej, została odbudowana po splądrowaniu Jerozolimy przez Rzymian w 70 roku, którzy spalili „wszystko Az do sadzawki Siloe” - jak napisał współczesny zdarzeniom historyk Józef Flawiusz, w: Ardito, C. Gambaro, M. A. Torrefranca, *op.cit.* s. 111.

Il. 8. Widok na fragmenty antycznej architektury, pozyskanej przez badania archeologiczne. Źródło: fot. W. Kosiński

Pic. 8. View of fragments of David's Street exhibiting the liaison of archaeological relics of architecture with the function and look of modern public spaces. Source: photo by W. Kosiński

Il. 9. Mapa historycznej części Jerozolimy. Źródło: prywatne zbiory W. Kosińskiego

Pic. 9. The map of the old city of Jerusalem. Source: W. Kosiński

Dzisiejsza ulica króla Dawida (il. 6–9) to dawna, wytyczona przez Rzymian, *Cardo*. Była stosunkowo krótką ulicą, biegnącą wzdłuż południowej, bardziej popularnej części Jerozolimy.¹⁴ W czasach bizantyjskich funkcjonowała jako główna arteria Jerozolimy. Została rozbudowana w IV wieku, kiedy pielgrzymi chrześcijańscy zaczęli przybywać do Jerozolimy, a miasto rozrastać się. Ciąg z czasów bizantyjskich, którego pozostałości zachowały się do dziś, łączył dwa główne w tym okresie miejsca kultu bazylikę Grobu Świętego na północy i dawno nieistniejący kościół Nea na południu. Szerokość *Cardo* w czasach bizantyjskich wynosiła 12,5 m. Po obu stronach były szerokie brukowane chodniki i sklepy. Dziś można wyobrazić sobie dawny wygląd całości schodząc do zrekonstruowanego odcinka, biegnącego przez około 200m wzdłuż Jewish Quarter Road. Na południowym krańcu, po zachodniej stronie ulicy, znajdują się pozostałości dawnych sklepów, częściowo wykutych w skale, a w pozostałej części wzniesionych z ociosanych kamieni. *Cardo* odgrywała ważną rolę także w czasach Justyniana w VI wieku, czego potwierdzeniem jest jej wyraźne zaznaczenie na mapie z Madaby. Około 500 lat później krzyżowcy przebrnęli *Cardo* na kryty pasaż handlowy. Zrekonstruowano jego północną część, a współcześnie miejsce to zajmowane jest przez galerie i tak jak pierwotnie, handel¹⁵. Wspomnianym przykładem współistnienia historycznej architektury, podkreślonej i wydobytej podczas badań archeologicznych, z nowymi przestrzeniami miejskimi jest w Jerozolimie pasaż Jaffy (il. 10–13).

Poważnie zniszczona, podczas wojny w 1948 roku, dzielnica żydowska, została niemal w całości odbudowana w ostatnich czasach. Nie istnieje żaden odrębny „żydowski styl”, ale nowoczesna architektura dzielnicy należy do wyraźnie określonej tradycji jerozolimskiej. Wszystko zbudowane zostało z jasnego, miejscowego kamienia, zgodnie z nakazem brytyjskiego gubernatora Ronalda Storssa z roku 1917. Rozmieszczenie budynków i układ ulic jest rozmyślnie asymetryczny, by stworzyć wyraźne nawarstwianie się historycznej rozbudowy. Ulice są wąskie i brukowane, z dużą ilością małych podwórek i zewnętrznych schodów, prowadzących na wyższe kondygnacje. Często jest stosowanie w budowlach, środkowowschodnich elementów architektonicznych jak: łuki, kopuły i wykusze. Domy mają różną wysokość, co powoduje, że dachy jednych są tarasami innych.

¹⁴ D. Bahat, *The illustrated Atlas of Jerusalem*, Wyd. The Israel Map and Publishing Company, Jerusalem 1996, s. 77

¹⁵ Ardito, C. Gambaro, M. A. Torrefranca, *op.cit.* s. 78

Wszystko wygląda nowocześnie, ale wyraźnie zakorzenione w tradycji miejsca¹⁶, historii i w przeszłości¹⁷.

Il. 10. Pasaż Jaffy. Współczesna architektura nawiązuje strukturą budulca do istniejących zabytków. Źródło: fot. W. Kosiński

Pic. 10. Jaffa's Passage. Source: photo by W. Kosiński

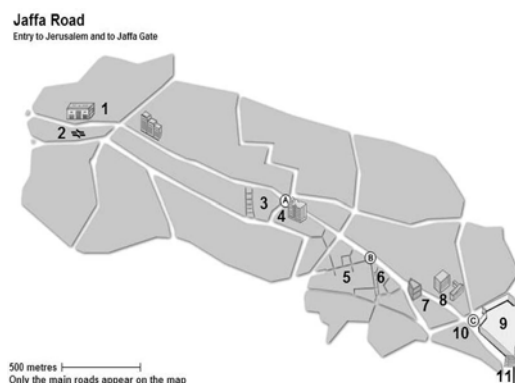
Il. 11. Pasaż Jaffy. W budynkach zastosowano elementy środkowowschodniej architektury jak np. widoczne łuki. Źródło: fot. W. Kosiński

Pic. 11. Jaffa's Passage. Source: photo by W. Kosiński

Il. 12. Pasaż Jaffy. Nawierzchnia ulicy jest elementem plastycznie łączącym i scalającym nową i starą tkankę miejską. Źródło: fot. W. Kosiński

Pic. 12. Jaffa's Passage. Source: photo by W. Kosiński

Il. 13. Model przebiegu ulicy Jaffy w dzielnicy żydowskiej. Źródło: prywatne zbiory W. Kosińskiego

Pic. 13. Model of the length of Jaffa's Street in the Jewish Quarter. Source: W. Kosiński

Po zwycięstwie Izraela w 1967 roku, szeroko zakrojony plan odbudowy, poprzedzony badaniami archeologicznymi, przyniósł ciekawe odkrycia. Pod nowymi budowlami odkryto wówczas dużo wcześniejszych ruin. Kreowanie współczesnej architektury odbywa się z ujawnieniem i wydobywaniem archeologicznych relikwów urbanistycznych, z pokazaniem dawnego poziomu miasta.¹⁸ Dziś dzielnica żydowska jest fascynującą żywą pamiątką ponad 2 tys. lat historii Żydów w Jerozolimie¹⁹, jak również świadectwem na to, jak ważną

¹⁶ ibidem, s. 81

¹⁷ Za czasów Heroda teren ten przylegał do muru otaczającego Świątynię i zamieszkiwała go elita kapłanów. W późnym okresie rzymskim Żydom zakazano się osiedlenia się w Jerozolimie i dopiero w XIII wieku ponownie ukształtowała się tu mała wspólnota. Za rządów tureckich na tym terenie zaczęła dominować ludność żydowska i wtedy przyjęła się dzisiejsza nazwa. W XVI wieku pielgrzymki do Muru Zachodniego – jedynej pozostałości po Świątyni – stały się tradycją. ibidem, s. 81

¹⁸ F. Bourbon, E. Lavagno, *op.cit.*, s. 26

¹⁹ Ardito, C. Gambaro, M. A. Torrefranca, *op.cit.* s. 75

rolę odgrywają badania archeologiczne urbanistycznej struktury historycznego miasta, przed podjęciem jakiegokolwiek współczesnej ingerencji projektowej i budowlanej. W Jerozolimie wykorzystuje się relikty archeologiczne *in situ* jako ekspozycje uzupełniające wnętrza współczesnych obiektów. Wyniki takich działań niosą wysokie wartości emocjonalne i estetyczne (il.14, 15)

Il. 14. Ekspozycja archeologiczna wewnątrz współczesnego obiektu. Źródło: fot. W. Kosiński

Pic. 14. The archaeological exhibition inside the modern building. Source: photo by W. Kosiński

Il.15. Ekspozycja *in situ* jest plastycznym, estetycznym i historycznym dopełnieniem współczesnego wnętrza obiektu użyteczności publicznej. Źródło: fot. W. Kosiński

Pic. 15. The archaeological exhibition inside the modern building. Source: photo by W. Kosiński

PODSUMOWANIE

Zabytki nie są wyłącznie dokumentami. Niemniej ważna, niż ich statyczny, pomnikowy charakter, jest ich siła sugestii, wyrażająca się w kilku formach. Najważniejsze to: oddziaływanie bezpośrednie, emocjonalne, artystyczne, lub „starożytnicze”, wynikające ze zdolności człowieka do doznawania, często nieświadomego, wzruszeń w zetknięciu z dziełami przeszłości. Wreszcie oddziaływanie dydaktyczne, gdy zabytek daje możliwość poznania dziejów minionych, gdy na zabytku uczymy się historii narodu²⁰.

Dane archeologiczne, wynikające z odsłonięcia warstw kulturowych i interpretacji dostarczonego materiału w przynależnym mu kontekście, przy użyciu współczesnych zasobów technologicznych i technicznych, są jedynym miarodajnym źródłem wiedzy,²¹ na którym można opierać wnioski projektowe, architektoniczne i urbanistyczne.

Inspiracje czerpane z wniosków konserwatorskich i historii oraz archeologii mogą być pomocne w tworzeniu niepowtarzalnych przestrzeni urbanistycznych oraz architektury o indywidualnym charakterze, wpisanej w strukturę zabytkowego miasta.

Wpływ badań archeologicznych na projektowanie urbanistyczne i architektoniczne wydaje się zatem oczywisty. Przeprowadzenie badań naukowych w tej dziedzinie umożliwi zwrócenie większej uwagi środowiska urbanistyczno - architektonicznego na problem, jakim jest tworzenie dzieł i przestrzeni satysfakcjonujących na wielu płaszczyznach odbiorczą oraz zaspokajających ogólne odczucia estetyczne i funkcjonalne.

²⁰ J. Zachwatowicz, *Program i zasady konserwacji zabytków*, Biuletyn Hist. Sztuki i Kultury, rocznik VIII, Warszawa 1946, s. 48

²¹ K. Kadłuczka, *Eksploracja stanowisk archeologicznych – ochrona czy dewastacja?*, w: Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000, Politechnika Krakowska, Kraków 2000, s. 496

Zabytkowe zespoły miejskie są oazą stabilności we współczesnych miastach dążących do ciągłych zmian w wyglądzie, w gospodarce nietrwałości, polegającej na stylu życia wśród przedmiotów krótkotrwałego użytku, cechującej współczesność, a być może i przyszłość. Ogromne jest też znaczenie dydaktyczne i wychowawcze, związane z procesem społecznej percepcji wartości kulturalnych.

Ingerencja w historyczną strukturę miasta odbywa się z całkowitym poszanowaniem wartości kulturowych²².

URBAN ARCHAEOLOGY JERUSALEM AS AN EXAMPLE

The relics of architectural and urban complexes in a city's space, constitute not only the emotional connection of the society with its past, but are a crucial element of the aesthetic image of a city.

Archaeology is an important discipline which uses its own modern research methods. It is multi-disciplinary; so humanistic, as well technical - providing the benefits of both aspects. Archaeological activities comprise not only the work of excavation, but laboratory research and collection of documents, as well as a conceptual addition: the analysis and interpretation of the acquired information. The theoretical grounds of archaeology are the result of a society's attitude to reality, its social convictions and ways of thinking. This creates, in the wider sense, the direction of scientific research within the archaeological field²³. Curiosity concerning what has happened in the past has always been accompanied by the philosophical disposition of the human towards attempting to find the answer to the question of his existence. With the passing of time, it becomes a form of inquisition, requiring analysis and systematic study to create its current shape and range, based on available technical capabilities.

K. Kadłuczka wrote: 'Archaeology is a science which has as its purpose first exposure and then interpretation of the past of human life, by leaning on the reminiscence products of material culture, noted in their context²⁴. The task of excavation is to uncover not only immobile objects, or dig up mobile objects, but also the examination of their appearance, context and mutual relationship²⁵.

Architecture and building let us reach deeply into historical reality – not only the ancient's technical capabilities, or the details of so called material culture, or daily life, but also the sphere of attitude, aspiration, thinking and values acknowledged by people of those times.²⁶

Among the material evidence; the basis of archaeology, architecture takes a special place. Urban archaeology, from the point of view of the preservation of design activities in historical cities, seems to be a domain which directs a suitable way to understand the architectural monument in its historical context. Design activities in historical cities have a special meaning, when the new space's forms are invited into a historical urban area, or the existing urban system has to be modernised and adapted to current needs.

²² Autorka dziękuje prof. Wojciechowi Kosińskiemu za opiekę naukową podczas prac nad niniejszym artykułem, a także za udostępnienie prywatnych zbiorów rycin.

²³ D. Ławecka, *Wstęp do archeologii*, PWN, W-wa – Kraków 2003, p. 9

²⁴ K. Kadłuczka, *The problem of protection of archaeological heritage in Poland*: International Conference – Krakow Museums 2000, Krakow University of Technology, 1999, p. 106

²⁵ D. Ławecka, *op.cit.*, p. 94

²⁶ A. Wyczański, *Kw. Hist.*, Warszawa 1978, p. 454

One unique example of the coexistence of the archaeological relics of historical architecture in combination with modern urban elements is the city of Jerusalem. Multicultural; many artefacts with deep meaning in the historical, faith and traditional senses, make this place a rich source of knowledge for many research workers of different branches, but particularly for archaeologists, architects and urban designers. The influence that this small area on the eastern side of the Mediterranean Sea has had on world culture for several millennia is not comparable to its size²⁷. Three monotheistic religions have their most sacred sites in this special place and after spreading throughout the world, gave the Holy Land and especially Jerusalem a huge spiritual meaning²⁸. For centuries, social conflicts on religious grounds decided the tempestuous way changes occurred in Jerusalem.

One of the most important parts of Jerusalem archeologically is the Ofel garden (pic.1–3). This extensive area, contains elements of old Jerusalem dating from about 1000 BC. The area on the south and south-eastern side of the Haram asz-Szarif was for many centuries residential and was destroyed and rebuild several times. It was first inhabited during the 7th century BC and the architectural elements considered came from the Herod's time (34-4 BC), as well from the Omayad's time (661-750 AD).

On the south side of the Temple (Haram asz-Szarif), there is the rocky hill above Cedron's Valley. Along the ridge in 2000 BC was the small town of Jebus, which was captured by King David around the year 1000 BC and who founded his capital there (il.4,5,6.). Nowadays, the architectural relics of the city from the time before the Babylonian expansion of the year 586 BC can be explored. Among them; a wall dated as 13th century BC, part of Jebus' Acropolis, fortifications, part of what was probably David's Palace and a few houses burned during the Babylonian attack. About 100 meters from the entrance of the Acropolis, is Warren's Shaft – named for the 19th century English excavator – Charles Warren²⁹.

Nowadays, David's Street (pic. 7–10) is part of the old Cardo marked out by the Romans. In olden times, it was a relatively short street in the southern most populated part of Jerusalem³⁰. In Byzantium times, this street functioned as the main artery of Jerusalem. It was rebuilt in the 4th century, when Christian pilgrims began arriving in Jerusalem and the city started to grow. Part of the street from that period can still be seen today and connected two important places of worship at that time: in the north The Basilica of the Holy Tomb and in the south Nea's Church, which doesn't exist. During Byzantium times, the street was 12.5 meters wide. On the either side were wide pavements and shops. Today it is

²⁷The prehistory of this area has provided many opportunities for archaeological excavation. Jericho, north of the Dead Sea, was discovered beneath 12 thousand years of strata. The inhabitants abandoned the nomadic lifestyle and moved from hunter-gathering to agriculture. Over 3 thousand years, many agricultural villages were established in this region. In the third millennium BC, on the coastal plains a fairly homogeneous culture developed, known as Canaanite. Canaanites organized in cities-states. They became subjects of Egypt when Pharaoh Thutmose III defeated them at Megiddo (1468 BC). Despite being under foreign rule, the Canaanites maintained high cultural values and they lived in this area for 2 thousand years, during which they were the creators of the world's first alphabet. However, the civilization did not survive. It was destroyed around 1200 years BC by the Philistines and the Hebrew tribes. From the first did the name Palestine ("the land of the Philistines"), combined with others, the name of Israel. In the Old Testament it is told that these tribes formed a confederation, which in time became a united kingdom. Saul was the first ruler and his successors were David (who ruled during the period 1010-970 BC) and Solomon (c. 970-930 BC). Their governments gave birth to the future Jewish nation. Ardito, C. Gambaro, MA Torrefranca *Jerusalem and the Holy Land Guide Knowledge and Life*, edited by B. Jagoszewska M. Merkel-Massé, ed. Knowledge and Life, Warsaw, 2001, p. 39.

²⁸ Ibid, p. 15.

²⁹ A spiral staircases, which leads to Warren's Shaft connects to another vertical shaft with a pool at the bottom where water from Gichon's Well arrives. This system was built by Jebus, who in this way ensured provision of fresh water under siege conditions. Nearby, there is a city wall from the 18th century B.C. identified only because of the huge, roughly worked stones used in its construction: Ardito, C. Gambaro, M. A. Torrefranca, *op.cit.*, p. 111.

³⁰ D. Bahat, *The illustrated Atlas of Jerusalem*, Wyd. The Israel Map and Publishing Company, Jerusalem 1996, p. 77.

possible to imagine how it used to look by visiting the reconstructed part, which is a section of about 200 meters along the Jewish Quarter Road. On the south end of the western part of the street are the remains of old shops, partly quarried into the rock and otherwise built from stone.

The Cardo also was also very important during the Justinian period of the 4th century, as made evident by Madaba's Map. About 500 years later, the crusaders rebuilt the Cardo into a roofed trading passage, or bazaar. Its northern part has been reconstructed and nowadays there are trader's galleries in the style of old trader's shops³¹. Another amazing example of coexistence between historical architecture, (excavated and noted by archaeological researchers) and modern city's spaces is Jaffa's Passage. (pic.11–14)

Although almost completely destroyed during the Arab-Israeli War of 1948, the Jewish Quarter has largely been rebuilt in recent years. There is no "Jewish style", but the modern architecture of this part of the city, belongs to that exactly described by Jerusalem's tradition. Everything has been built of a bright, local stone; in accordance with Governor Ronald Storrs' resolution of 1917. The arrangement of the buildings and the street's plan is asymmetric, creating a feeling of multileveled historic development. The streets are narrow and paved, with many small yards and exterior staircases providing access to the higher stories. Very often, Middle Eastern architectural elements such as arches, copulas or oriels have been chosen. The houses have different heights and are visibly rooted in the history of the place and its tradition^{32 33}

After Israel's victory in 1967, a major rebuilding plan, preceded by archaeological research, led to many impressive excavations. Beneath the new buildings, numerous ruins were excavated. The creation of modern architecture took place together with the excavation and exposure of archaeological urban relics at the old city's level³⁴. Today, the Jewish Quarter is fascinating - a living memorial to more than 2000 years of Jewish history in Jerusalem.³⁵ It provides proof of the importance of archaeological research into the urban structure of an historical city, before commencement of modern projects, or intervention in existing buildings. In Jerusalem, archaeological relics have been left *in situ* to create exhibitions inside modern building spaces. The result of such actions has been to create important emotional and aesthetic value.(pic.15, 16)

Monuments are not only documents of culture. Despite their static monumental character, their evocative power is expressed in several forms. Amongst the most important is the impact of the visceral, emotional, artistic, or ancient, resulting from the ability of humans to experience, often unconsciously, feelings of contact with works of the past. Finally, through teaching, the monument provides an opportunity to learn through the past, where the monument encapsulates the history of a nation.³⁶

Archaeological data, resulting from the exposure of layers of cultural material and interpretations generated in the context of the ancient using modern technology and technical

³¹ Ardito, C. Gambaro, M. A. Torre Franca, *op.cit.* p. 78.

³² *Ibid.*, p. 81.

³³ During the reign of Herod, the area next to the wall surrounding the temple was lived in by the priestly elite. In the late Roman period, Jews were forbidden to settle in Jerusalem and only in the thirteenth century re-formed a small community here. The Turkish government began to dominate the Jewish population and then adopted the present name. In the sixteenth century, pilgrimage to the Western Wall – the only remains of the Temple – became a tradition. *Ibid.*, p. 81.

³⁴ F. Bourbon, E. Lavagno, *The Holy Land" Archaeological Guide to Israel, Sinai and Jordan*, Wyd. White Star, S.p.A, Vercelli (Italy)2001, p. 26.

³⁵ Ardito, C. Gambaro, M. A. Torre Franca, *op.cit.* p. 75.

³⁶ J. Zachwatowicz, *Program i zasady konserwacji zabytków*, Biuletyn Hist. Sztuki i Kultury, rocznik VIII, Warszawa 1946, p. 48.

resources, are the only authoritative source of knowledge³⁷ upon which architectural design and urban planning may be based.

Inspiration drawn from the application of conservation, archaeology and history can be very helpful in creating unique urban spaces and architecture of individual character, which cooperates with the historical structure of a city.

The influence of archaeological research on urban and architectural design is obvious. Conducting research in this area helps draw attention to urban planning and environmental issues in a way which may facilitate the creation of works of art and space which satisfy the city's inhabitants on many levels - both aesthetic and functional.

Historical complexes are like an oasis of stability in modern cities seeking constant change to their appearances, in times of economic instability, particularly given that the short-termist lifestyles so characteristic of the modern era likely become more prevalent in the future. Also of enormous importance is the educational process related to the social perception of cultural values.

Interference in the historical structure of a city must only be undertaken with full awareness and respect for its cultural values.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Ardito C., Gambaro M., Torrefranca A. *Jerozolima i Ziemia Święta Przewodnik Wiedzy i Życia*, red. Jagoszewska B., Merkel- Massé M., Wyd. Wiedza i Życie, Warszawa 2001
- [2] Bahat D. *The illustrated Atlas of Jerusalem*, The Israel Map and Publishing Company, Jerusalem 1996
- [3] Lawrence P. *The Lion Atlas of Bible History*, Wyd. Lion, Oxford 2006
- [4] Ławecka D. *Wstęp do archeologii*, PWN, W-wa – Kraków
- [5] Ritmeyer L. *The Quest Revealing the Temple Mount in Jerusalem*, Wyd. Carta Jerusalem&the LAMB Foundation, Jerozolima 2006

O AUTORZE

Absolwentka Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Po doświadczeniach, zdobytych podczas współpracy z brytyjskimi archeologami, ukierunkowała swoje zainteresowania na problematykę archeologii w kontekście architektury miast zabytkowych.

³⁷ K. Kadłuczka, *Protection or Devastation?: International Conference on Conservation, Krakow 2000*, Krakow University of Technology, Krakow 2000, p. 496.